

فصلنامه مطالعات حقوق

Journal of Legal Studies

شماره بیستم. بهار ۱۳۹۷، صص ۴۳-۲۹ Vol 2, No 20, 2018, p 29-43

ISSN: (2538-6395)

شماره شاپا (۶۳۹۵-۲۵۳۸)

## نتایج قاعده‌ی مطالبه در حقوق ایران و فرانسه

کبری هیبیتی<sup>۱</sup>. قوام کریمی<sup>۲</sup>

۱. دانشجو دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی یاسوج، ایران

۲. گروه حقوق دانشگاه آزاد اسلامی یاسوج، ایران

### چکیده

رویدادهای جامعه‌ی بشری صرف نظر از این که واقعه‌ی حقوقی محسوب شوند مانند تولد و مرگ یا عمل حقوقی، خواه عقد باشند مانند قرض، بیع، جعاله و... و یا ایقاع باشند مثل طلاق، آثاری دارند که به محض انجامشان بر آنها بار می‌شود نظیر آثار یا تعهداتی که به محض وقوع عقد بیع نسبت به طرفین ایجاد می‌شود و انجام ندادنشان، باعث به وجود آمدن مسئولیت قراردادی و با محرز شدن شرایطی باعث به وجود آمدن مسئولیت قهری می‌شود. مطالبه اگر چه جزء اعمال یا وقایع حقوقی نیست ولی نهادی حقوقی است که مطابق قانون در مواردی لازم و ضروری است. این نهاد حقوقی هم مثل بقیه‌ی نهادهای حقوقی آثاری دارد که در این تحقیق به آنها خواهیم پرداخت.

**واژه‌های کلیدی:** مطالبه، ایران، فرانسه، وقایع حقوقی، تعهدات

### طرح مساله

در حقوق فرانسه برای مطالبه آثاری در نظر گرفته شده است که معمولاً به مسئولیت مدنی ارتباط دارد. اولین و مهمترین اثر مطالبه این است که مطالبه به عنوان یکی از شرایط تحقق مسئولیت مدنی قراردادی در نظر گرفته شده است.

انتقال ریسک از دیگر آثار مطالبه است که تحلیل آنها نشان می‌دهد آثار مزبور در حقوق ایران نیز قابل طرح است. همچنین نگاهی به منابع موجود در سیستم حقوقی ایران نیز نشان دهنده آثار دیگری برای مطالبه است که ممکن است به ید ضمانی و امانی مربوط باشد که در قسمت های بعد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

### اول: تحقق مسئولیت مدنی قراردادی

نخستین شرط مسئولیت قراردادی، وجود پیمانی نافذ و الزام آور میان زیان دیده و خواننده دعوا است. بطلان عقد یا فسخ آن بنیان مسئولیت را از بین می‌برد، چرا که خواننده بایستی از اجرای تعهد امتناع کرده باشد (کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، ص ۱۳۶). با مطالبه از طرف متعهدله و عدم انجام تعهد، استتکاف و امتناع متعهد از وفای به عهد احراز می‌شود. به عبارتی در این موارد با مطالبه، متعهد در حالت تأخیر قرار می‌گیرد و تاخیر یعنی نقض تعهد و نقض تعهد، خود تقصیر است.

متعهدله بدون نیاز به اثبات تقصیر، می‌تواند با اثبات ضرر و رابطه سببیت بین ضرر و عهدشکنی خسارت خود را دریافت کند. در حقوق بعضی از کشورها در هر حال برای تحقق مسئولیت، مطالبه ضروری است. در برخی از رژیم‌های حقوقی، تعدی صورت گرفته و اگر تعهد دارای زمان معینی باشد به مجرد انقضای مدت انجام تعهد، بدون نیاز به مطالبه، عهدشکنی مدیون ثابت می‌گردد (سنهوری، عبدالرزاق احمد، الوسيط، ج ۲، ص ۸۳۱، ش ۴۶۴).

به نظر می‌رسد در حقوق ایران ماده ۲۲۶ ق.م. از حقوق کشورهای اخیر پیروی کرده که در مواردی که زمان انجام تعهد معین است صرف انقضای اجل برای تحقق مسئولیت مدنی قراردادی کافی است بدون اینکه نیاز به مطالبه باشد اما در مواقعی که اختیار موقع انجام تعهد یا متعهدله است با مطالبه متعهدله مدیون در حالت تاخیر قرار می‌گیرد و خسارات ناشی از این تاخیر قابل مطالبه بوده و مدیون باید خسارت ناشی از تاخیر در ایفا تعهد را بپردازد.

از نظر تحلیلی به نظر می‌رسد اصولاً در تعهدات به نتیجه مسئولیت مدنی قراردادی از یک تاخیر آغاز می‌شود. گرچه ما به تبع از نویسندگان فرانسوی مسئولیت مدنی قراردادی را به دو قسم عمده تقسیم نموده و آن را شامل مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از عدم انجام تعهد و مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از تاخیر در انجام تعهد دانستیم اما به نظر می‌رسد در هر دو عدم رعایت زمان انجام تعهد و به عبارتی تاخیر در انجام تعهد است که سبب تحقق مسئولیت می‌شود. مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از عدم انجام تعهد مربوط به

موردی است که زمان انجام تعهد و خود وفای به عهد مطلوب واحدی بوده و به عبارتی وحدت مطلوب وجود دارد. در این موارد اگر متعهد در زمان مقرر به عهد خود وفا نکند دیگر امکان انجام تعهد وجود نداشته و متعهد له فقط می‌تواند خسارت خویش را مطالبه کند که به آن مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از عدم انجام تعهد گفته می‌شود. در حقوق فرانسه در این موارد نیاز به مطالبه هست اما در حقوق ایران نیازی به مطالبه نمی‌باشد زیرا انقضاء زمان نشان می‌دهد که متعهد در حالت تاخیر یا استنکاف از وفای به عهد قرار گرفته و متعهد له می‌تواند خسارت خویش را مطالبه کند زیرا تاخیر خود نشانه نقض تعهد بوده و نقض تعهد خود تقصیر است و نیاز به اثبات تقصیر به طور جداگانه نمی‌باشد. به عبارت دیگر، در مواردی که موعد قید تعهد است، گذشتن موعد همانند عدم انجام تعهد است. در نتیجه، خسارت تاخیر در عدم انجام تعهد ادغام می‌شود و طلبکار می‌تواند به دلیل سپری شدن موعد از مدیون خسارت عدم انجام تعهد بگیرد (Chitty, Contracts. v1. p139).

مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از تاخیر نیز زمانی رخ می‌دهد که زمان انجام تعهد و خود وفای به عهد دو مطلوب متعدد بوده و تعدد مطلوب وجود دارد که در این موارد نیز اگر زمان انجام تعهد معین باشد انقضاء زمان دلیل بر نقض تعهد است و نقض تعهد خود تقصیر بوده و متعهد له بدون نیاز به اثبات تقصیر باید بتواند خسارت ناشی از تاخیر در انجام تعهد را مطالبه کند اما اگر زمان انجام تعهد معین نبوده و تعیین زمان انجام با متعهد له باشد وی باید متعهد را در حالت تاخیر یا استنکاف از انجام تعهد قرار دهد. به عبارتی باید نقض تعهد وی را ثابت کند و این امر با مطالبه ممکن است به همین دلیل در مواردی مطالبه یکی از شرایط تحقق مسئولیت مدنی قراردادی می‌باشد.

### دوم: تحقق اجره المثل

در مواردی مطالبه، زمینه‌ساز تحمیل اجره المثل بر متعهد می‌شود. در مواردی که شخصی، متعهد به استرداد مالی است که در تملک متعهد له می‌باشد، با انقضاء اجل و همراه با «مطالبه متعهد له و امکان رد و استنکاف متعهد، وی ملزم به پرداخت اجره المثل می‌شود». ماده ۴۹۴ ق. م. مصداقی از این حکم است که مقرر می‌دارد «عقد اجاره به محض انقضاء مدت برطرف می‌شود و اگر پس از انقضاء آن مستاجر عین مستاجر را بدون اذن مالک مدتی در تصرف خود نگاه دارد موجد برای مدت مزبور مستحق اجره المثل خواهد بود، اگر چه استیفاء منفعت نکرده باشد و اگر با اجازه مالک در تصرف نگاه دارد وقتی باید اجره المثل بدهد که استیفاء منفعت کرده باشد مگر اینکه مالک اجازه داده باشد که مجاناً استفاده نماید.» ماده مزبور از این ابهام رنج می‌برد که اصطلاح «برطرف می‌شود» بسیار مبهم است.

علیرغم ظاهر ماده به نظر می‌رسد عقد منحل نمی‌گردد و منفسخ هم نمی‌گردد. عقد در عالم اعتبار موجود است. در این مورد درج قید زمان به «عقد» مربوط است نه «تعهد»، زیرا تفاوت وجود دارد که زمان به عقد مرتبط باشد یا تعهد چون اگر زمان به تعهد راجع باشد، تعهد را «موجل» می‌نماید اما اگر زمان به عقد

مربوط باشد، عقد را «موقت» می‌نماید. در این صورت باید این گونه تفسیر نمود که درج زمان در اجاره، عقد را موقت می‌کند و منظور این است که قبل از زمان مزبور بین طرفین قراردادی وجود نداشته و بعد از زمان هم عقود بین طرفین نبوده و دیگر رابطه قراردادی بین آنها نیست. تلف هر دو عوض نیز مانع از اقاله یا فسخ و یا انفساخ نیست. ماده ۲۴۶ ق.م. نیز مقرر می‌دارد: در صورتی که معامله به واسطه اقاله یا فسخ به هم بخورد شرطی که در ضمن آن شده است باطل می‌شود و اگر کسی که ملزم به انجام شرط بوده است عمل به شرط کرده باشد می‌تواند عوض او را از مشروط له بگیرد به عنوان مثال اگر در فاصله اول فروردین تا اول مهر ماه سال ۱۳۷۰ بین دو شخص عقد اجاره شش ماهه‌ای باشد و مبلغ اجاره بها ماهیانه صد میلیون ریال تعیین شده باشد که در تاریخ پانزدهم هر ماه پرداخت گردد می‌توان گفت که مهلت شش ماهه به عقد و مهلت پانزدهم به تعهد مربوط می‌گردد. در این قرارداد اگر مستاجر در پانزدهم هر ماه اجاره بهای شش ماه را پرداخته و با اتمام مهرماه مورد اجاره را به مالک آن مسترد دارد تعهدات ناشی از عقد از طریق وفای به عهد ساقط شده است و با انقضاء اجل شش ماهه عقد برطرف شده و دیگر بین آنها رابطه قراردادی وجود ندارد اما قرارداد شش ماه آنها در عالم اعتبار باقی می‌ماند زیرا تعهدات عقد از طریق وفای به عهد ساقط شده اما سقوط تعهدات با زوال قرارداد متفاوت است. چنانچه طبق ماده ۲۶۴ ق.م. تعهدات از طرق وفای به عهد یا ابرا یا مالکیت ما فی الذمه یا تهاتر یا تبدیل تعهد ساقط می‌گردد اما قراردادها طبق ماده ۲۱۹ ق.م. از طریق اقاله یا فسخ یا انفساخ از بین می‌روند. در نتیجه گذر زمان دلیل بر زوال قرارداد لازم در عالم اعتبار نبوده و در مثال فوق اگر بعد از بیست سال یعنی در سال ۱۳۹۴ طرفین اطلاع بر غین پیدا کنند اشکالی ندارد که مغبون عقد اجاره را فسخ کند. در این صورت اجاره بها که معادل شش صد میلیون ریال است به مستاجر برگردانده شده و مستاجر موظف است که اجرت زمان تصرف خود را که ممکن است کمتر یا بیشتر از مبلغ مزبور باشد به موجر بپردازد.

اکنون به راحتی می‌توان تحلیل نمود که اقاله بیشتر سبب زوال قرارداد است نه سبب سقوط تعهد. بدیهی است که اگر تعهدات قراردادی از طریق ساقط نشده باشد اقاله عقد سبب زوال قرارداد بوده و به تبع از زوال قرارداد تعهدات هم ساقط می‌گردند اما اگر تعهدات قرارداد قبلاً ساقط شده باشد اقاله سبب سقوط تعهد نیست زیرا تعهدات قبلاً به طریق ساقط شده و در این فرض بعید نیست گفته شود اقاله سبب ایجاد تعهدات است نه سبب سقوط تعهدات. به عنوان مثال اگر در عقد اجاره فوق الذکر طرفین قرارداد را در همان ابتدای فروردین ماه اقاله یا فسخ می‌کردند تعهد موجر به تحویل عین مستاجره و تعهد مستاجر به پرداخت اجاره بها ساقط می‌شد. اما اگر هر کدام به تعهدات خود عمل کنند و طبق مثال در سال ۱۳۹۴ دریابند که در سال ۱۳۷۰ یکی از طرفین مغبون شده است، با فسخ یا اقاله عقد در سال ۱۳۹۴ فسخ یا اقاله سبب سقوط تعهدات نیست.

در سال ۱۳۷۰ تعهدات طرفین از راه وفای به عهد ساقط شده است. در این فرض این اقاله یا فسخ، منبع تعهد است. زیرا موجر متعهد می‌شود تا اجاره بهای مقرر در قرارداد را به مستاجر بازگرداند و مستاجر نیز

تعهد پیدا می‌کند تا اجره المثل مدت استفاده شش ماه در سال ۱۳۷۰ را به موجر بپردازد. به همین دلیل ذکر اقاله در ماده ۲۶۴ ق. م مناسب به نظر نمی‌رسد.

ماده ۲۶۴ ق. م مقرر می‌دارد: «تعهدات به یکی از طرق ذیل ساقط می‌شود:

– به وسیله وفاء به عهد

– به وسیله اقاله

– به وسیله ابراء

– به وسیله تبدیل تعهد

– به وسیله تهاتر

– به وسیله مالکیت ما فی الذمه.

گذشته از این که این ایراد وارد است که چرا فسخ و انفساخ در کنار اقاله ذکر نشده است، ایراد دیگر این است که اصلاً اقاله و فسخ و انفساخ مستقیماً سبب سقوط تعهد نیست و این نهادهای حقوقی سبب زوال قرارداد است و اگر هم تعهدی در این موارد ساقط می‌گردد به تبع از زوال قرارداد است.

به همین دلیل بهتر می‌بود قانونگذار در ماده قانونی جداگانه‌ای اقاله و فسخ و انفساخ را از اسباب زوال قراردادها معرفی می‌کرد نه از اسباب سقوط تعهدات.

در این جا ممکن است این سوال به ذهن رسد که در عقودی که زمان وجود دارد، آیا با گذر زمان نیاز به مطالبه هست یا نه؟

در پاسخ به این سوال باید گفت که همانگونه که گفته شد زمان اگر به «عقد» مربوط باشد، عقد را «موقت» و اگر به «تعهد» مربوط باشد، تعهد را «موجل» می‌نماید. در مثال فوق مدت شش ماهه به عقد و مدت پانزدهم هر ماه به تعهد مربوط است.

اگر زمان به عقد مربوط باشد، با گذر زمان عقد برطرف می‌شود. در این فرض ممکن است تعهدات باقی باشد یا نباشد.

به عنوان مثال اگر در قرارداد اجاره فوق، مستاجر در تاریخ پانزدهم هر ماه اجاره‌بها را به موجر داده باشد، با انقضای شش ماه عقد برطرف شده و تعهدات نیز از طریق وفای به عهد ساقط شده است و اگر مستاجر این مبلغ را به موجر نداده باشد، پس از انقضای شش ماه عقد برطرف شده، ولی تعهد مستاجر به پرداخت اجاره بها بر ذمه وی باقی است. بدیهی است که در این موارد شش ماه به عقد مربوط بوده و این مدت معین، مشمول ماده ۲۲۶ ق. م. نیست و به همین دلیل در اینجا ربطی به مطالبه یا عدم مطالبه پیدا نمی‌کند. اما در خصوص تعهدات مستاجر می‌توان زمان معینی را شرط کرد یا به اختیار متعهدله واگذار نمود که این زمان مربوط به تعهدات بوده و مشمول ماده ۲۲۶ ق. م. می‌شود مانند مثال فوق که تعهدات مستاجر باید در پانزدهم هر ماه انجام شود که طبق ماده ۲۲۶ ق. م. نیازی به مطالبه نبوده و با انقضای زمان یعنی با سر رسیدن پانزدهم هر ماه اگر مستاجر به عهد خود وفا نکند در حالت تاخیر قرار گرفته و باید خسارت موجر را از

باب مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از تاخیر بپردازد اما اگر در قرارداد برای تعهدات مستاجر زمانی معین نشده باشد و شرط شده باشد که زمان انجام تعهدات به دست متعهدله یعنی در مثال فوق موجه باشد و به عبارتی شرط شده باشد که هر گاه موجه مطالبه کرد مستاجر اجاره بها را بپردازد که در این فرض طبق ماده ۲۲۶ ق.م. مطالبه شرط است. در نتیجه از تفاوت‌های زمان راجع به عقد و زمان راجع به تعهد این است که ماده ۲۲۶ ق.م. در فرضی کاربرد دارد که بحث بر سر زمان تعهد باشد نه زمان مربوط به عقد.

پس از مقدمات ضروری فوق باید به بحث اثر مطالبه در تحقق اجرت اشاره نماییم. از نظر تحقق اجرت در ماده ۴۹۴ ق.م وضعیت قبل و بعد از مطالبه را باید از هم تفکیک نمود. قسمتی از ماده ۴۹۴ ق.م. مقرر می‌داند: اگر پس از انقضا آن مستاجر عین مستاجر را بدون اذن مالک مدتی در تصرف خود نگاه دارد موجه برای مدت مزبور مستحق اجره المثل خواهد بود. زمانی مستاجر بدون اذن مالک مال را در اختیار دارد که متعهدله یعنی مالک استرداد عین را مطالبه کرده باشد و متعهد با این که امکان را وجود دارد از رد مال امتناع کند. در این مورد ید امانی مستاجر مبدل به ید ضمانی شده و به همین جهت اثر این مطالبه از سوی متعهدله این است که متعهد باید اجره المثل مال را بپردازد حتی اگر استیفاء منفعت نکرده باشد. در این فرض مبنای تعهد وی به دادن اجره المثل ید ضمانی وی و مستند به بند ۱ ماده ۳۰۷ ق.م یعنی غصب و آنچه در حکم غصب است می‌باشد یعنی مستاجر باید اجرت بپردازد خواه استیفاء منفعت کرده باشد یا نکرده باشد. ماده ۳۰۷ ق.م. مقرر می‌دارد: امور ذیل موجب ضمان قهری است: ۱- غصب و آنچه که در حکم غصب است ۲- اتلاف ۳- نسیب ۴- استیفاء

قسمت دیگر ماده ۴۹۴ ق.م. مقرر می‌دارد: «اگر با اجازه مالک در تصرف نگاه دارد وقتی باید اجره المثل بدهد که استیفاء منفعت کرده باشد مگر اینکه مالک اجازه داده باشد که مجاناً استفاده نماید» در این موارد زمانی مستاجر مال را «با اجازه مالک» در اختیار دارد که مالک هنوز مال را «مطالبه نکرده باشد».

در این فرض ید مستاجر هنوز امانی است و فقط زمانی باید اجره بپردازد که از منافع استیفاء کرده باشد و مبنای این تعهد، «استیفاء از مال غیر» می‌باشد نه «ید ضمانی» و به همین دلیل این تعهد متکی به بند ۴ ماده ۳۰۷ ق.م یعنی استیفاء خواهد بود که زمانی باید اجرت بپردازد که از مال استیفاء منفعت کرده باشد. این تفسیر از ماده ۴۹۴ ق.م. موافق یا قواعد کلی امانات مندرج غیر از مستودع متصرف باشد و مقررات این قانون او را نسبت به آن مال امین قرار داده باشد مثل مستودع است بنابراین مستاجر نسبت به عین مستاجر قیم یا ولی نسبت به مال صغیر یا مولی علیه و امثال آنها ضامن نمی‌باشد مگر در صورت تفریط یا تعدی و در صورت استحقاق مالک به استرداد از تاریخ مطالبه او و امتناع متصرف با امکان رد، متصرف مسئول تلف و هر نقص یا عیبی خواهد بود اگرچه مستند به فعل او نباشد.»

قبل از مطالبه موجه در صورتی اجره المثل بر عهده مستاجر تحمیل می‌شود که استیفاء منفعت نموده باشد و بعد از مطالبه و عدم رد، اجره المثل تحمیل می‌گردد حتی اگر مستاجر استیفاء منفعت ننموده باشد (کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، عقود معین، ج ۱، ص ۲۴۰، ش ۳۱۷).

### سوم: تعیین زمان انجام تعهد

دین باید در موعد آن پرداخته شود (ماده ۳۹۴ ق.م.). موعد پرداخت دین به تراضی معین می شود و ممکن است روز خاص باشد یا مدتی که در آن دوران تعهد باید انجام گردد (کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، ص ۵۹). اگر در قرارداد، زمان انجام تعهد معلوم باشد، وفای به عهد باید در همان موعد مقرر انجام شود و اگر زمانی تعیین نشده باشد، اصل بر حال و فوری بودن انجام تعهد است و طلبکار می تواند هر زمان وفای به عهد را بخواهد. به عبارت دیگر زمان اجرای تعهد در وهله اول بر طبق توافق طرفین تعیین می شود اما اگر طرفین به آن تصریح نکرده باشند ولی عرفی در این خصوص وجود داشته باشد، تعهد باید در زمان مقرر عرفی ایفا شود. در غیر این موارد تعهد حال است و باید فوراً اجرا شود (صفایی، حسین، حقوق مدنی، ج ۲، ص ۲۴۷).

این اصل از بند ۳ ماده ۴۹۰ ق.م. برمی آید که مقرر می دارد: «مستاجر باید مال الاجاره را در مواعیدی که بین طرفین مقرر است تأدیه کند و در صورت عدم تعیین موعد نقداً باید بپردازد». ماده ۶۵۱ ق.م. نیز مقرر می دارد: «اگر برای ادای قرض به وجه ملزومی اجل معین شده باشد مقتضی نمی تواند قبل از انقضاء مدت طلب خود را مطالبه کند که از مفهوم ماده برمی آید در صورت عدم تعیین اجل مقتضی می تواند هر زمان طلب خود را مطالبه نماید. ماده ۲۴۲ ق.م. نیز قاعده حال بودن زمان انجام تعهد را چنین بیان داشته است: هر گاه برات بی وعده قبول شد باید فوراً پرداخته شود.

اما در مواردی طرفین توافق می نمایند که تعیین زمان انجام تعهد با متعهده باشد در چنین وضعیتی تعیین سررسید تعهد به اختیار متعهده است و وی معمولاً با مطالبه چنین سررسیدی را معین می نماید. قانون مدنی در ذیل ماده ۲۲۶ مقرر می دارد: اگر برای ایفا تعهد مدتی مقرر نبوده طرف وقتی می تواند ادعای خسارت نماید که اختیار موقع انجام با او بوده و ثابت نماید که انجام تعهد را مطالبه کرده است. در این موارد متعهده با مطالبه سررسید دین را مشخص می نماید و از آن زمان مدیون در حالت استتکاف و تاخیر قرار می گیرد.

همچنین در قانون تجارت نیز می توان به مواردی اشاره نمود که تعیین سررسید یک دین با مطالبه تعیین می شود مانند بروات به وعده از رویت. ماده ۲۴۳ ق.ت. مقرر می دارد: موعد پرداخت براتی که یک یا چند روز یا یک یا چند ماه از رویت وعده دارد به وسیله تاریخ قبولی یا تاریخ اعتراض نامه نکول معین می شود و در ماده ۲۷۴ قانون مزبور حق و تکلیف دارنده را در خصوص مطالبه محدود به یکسال از تاریخ برات نموده و مقرر داشته است: نسبت به برواتی که وجه آن باید در ایران به رویت یا به وعده از رویت تأدیه شود اعم از اینکه برات در ایران صادر شده باشد یا در خارجه دارنده برات مکلف است پرداخت یا قبولی آن را در ظرف یک سال از تاریخ برات مطالبه نماید و الا حق رجوع به ظهرنویس ها و همچنین به برات دهنده که وجه برات را به محال علیه رسانیده است نخواهد داشت.

در این موارد اگر با مطالبه و ارائه برات توسط دارنده براتگیر برات را قبول نماید وعده برات از روز قبولی محاسبه و تعیین می‌شود و اگر براتگیر قبول ننماید دارنده با اعتراض نامه نکول وعده را معین می‌کند زیرا این اعتراض طبق ماده ۲۳۶ ق.ت. سندی رسمی است و منوط به انجام تشریفاتی است که اثر این سند که به صورت اخطارنامه تنظیم می‌شود (ماده ۲۹۳ ق.ت.) این است که نکول برات را محرز می‌نماید. بنابراین با مطالبه می‌توان زمان انجام تعهد را معین نمود.

#### چهارم: انتقال خطر از متعهدله به متعهد

یکی از مهمترین آثاری که برای مطالبه مطرح نموده‌اند، انتقال خطر یا ریسک است. یعنی مطالبه سبب می‌شود تا ضرر ناشی از تلف مال بر عهده طرف دیگر قرار گیرد و به عبارتی به ذمه طرف مقابل انتقال یابد (Conrnnu (Gerard) op. cit. p. 271)

آنچه در حقوق فرانسه تحت عنوان انتقال خطر مطرح شده است، ما در این جا با قواعد مربوط به تبدیل ید امانی به ضمانی مطرح می‌نماییم؛ با این که انتقال ریسک گسترده‌تر از تبدیل ید امانی به ضمانی است. در این جا تحلیل مسأله مستلزم شناخت ید ضمانی است که در قسمت بعدی مطرح خواهد شد.

#### اصل ید ضمانی

هر کس بر مال دیگری مسئولی شود ضامن تلف و نقص آن است. مدرک قاعده حدیث نبوی است که بدین ترکیب شهرت یافته (علی الید ما اخذت حتی تودی) (کاتوزیان، ناصر، الزام‌های خارج از قرارداد، ج ۱، ص ۱۵۵). در حقوق ایران اصل بر ید ضمانی است. به عبارتی اصل بر این است که هر شخصی که بر مال شخصی «استیلاء» داشته باشد، ضامن است و بدون نیاز به رابطه سببیت و بدون تقصیر، متعهد است تا در صورت موجود بودن، عین مال را و در صورت تلف، مثل یا قیمت آن را به همراه منافع مال به مالک مسترد دارد. مگر این که ید امانی باشد که در این فرض، امین ضامن نمی‌باشد. این حکم از ماده ۶۳۱ ق.م. بر می‌آید که امانت را منوط به ذکر در قانون کرده است.

ماده مزبور مقرر می‌دارد «هرگاه کسی مال غیر را به عنوانی غیر از مستودع متصرف باشد و مقررات این قانون او را نسبت به آن مال امین قرار داده باشد مثل مستودع است بنابراین مستاجر نسبت به عین مستاجره قیم یا ولی نسبت به مال صغیر یا مولی علیه و امثال آنها ضامن نمی‌باشد مگر در صورت تفریط یا تعدی و در صورت استحقاق مالک به استرداد از تاریخ مطالبه او و امتناع متصرف، با امکان رد، متصرف مسئول تلف و هر نقص یا عیبی خواهد بود اگرچه مستند به فعل او نباشد.»

در تحقق این مسؤولیت علم و جهل متصرف نیز اثر ندارد. پس اگر کسی ملک دیگری را مال خود پندارد و در آن تصرف کند یا در اثر عقد فاسد بر مال دیگری مسلط شود، ضامن است و جهل او به منشأ مالکیت یا فساد بیع مسؤولیت را از بین نمی‌برد (طباطبایی یزدی، محمد کاظم، حاشیه بر مکاسب، ج ۱، ص ۷۳).

در عقود امانی که مال شخصی به امانت در دست دیگری است، ید متصرف امانی است. در صورت تلف شدن مال یا ورود خسارت به آن، متصرف ضامن نمی‌باشد. اما از دو راه متفاوت ممکن است ید امانی مبدل به ید ضمانی شود: اول، در صورت تعدی و تفریط. دوم؛ در صورت انقضاء اجل یا استحقاق مالک و مطالبه و امکان رد و عدم رد مال در این صورت نیز ید امانی مبدل به ید ضمانی می‌شود. به عنوان مثال اگر محمد یک دستگاه اتومبیل سواری خود را از اول فروردین ماه سال ۱۳۹۴ تا اول مهر ماه ۱۳۹۴ به علی به مدت شش ماه اجاره دهد ید مستاجر در این شش ماه امانی است اما از دو راه فوق ممکن است مبدل به ید ضمانی گردد اول از راه تعدی و تفریط. مانند این که مستاجر مال را خلاف توافق و یا به صورت غیر متعارف استفاده کند. این طریقه ممکن است در طول زمان عقد یا پس از آن رخ دهد. به عنوان مثال اگر یک ماه بعد از عقد یعنی در اردیبهشت ماه مستاجر تعدی و تفریطی انجام دهد مانند این که مقداری سیمان با آن جا به جا کند ید مستاجر ضمانی شده و از آن لحظه به بعد ید وی ضمانی است. در نتیجه اگر با جابجا کردن سیمان هم خسارتی وارد نشده باشد ولی دو ماه بعد در تیر ماه به واسطه حادثه‌ای مانند زلزله اتومبیل تلف شود مستاجر ضامن است زیرا از قبل ید وی ضمانی شده و در مسئولیت ناشی از ید ضمانی تقصیر یا سسیت شرط نیست. این طریق تبدیل ید امانی به ضمانی ممکن است پس از انقضاء زمان رخ دهد. چنانچه اگر مالک استرداد مال را مطالبه نکند و شش ماه زمان عقد منقضی گردد طبق ماده ۴۹۴ ق م عقد اجاره بر طرف می‌گردد اما ید امانی مستاجر تا زمانی که مالک مال را مطالبه نکرده است امانی باقی خواهد ماند. مستفاد از ماده ۶۳۱ ق. م. در این صورت اگر حمل مقداری سیمان یا اتومبیل دو ماه پس از انقضاء یعنی در آذر ماه رخ دهد ید مستاجر ضمانی شده و اگر سیل یا زلزله اتومبیل را در تاریخ دی ماه نیز تلف کند مستاجر ضامن است. ید مستاجر از راه دیگری نیز ممکن است تبدیل به ید ضمانی شود و آن از راه مطالبه است. در این موارد اگر با انقضاء اجل مالک مال خود را مطالبه کند و امکان رد آن وجود داشته باشد ولی متعهد یعنی امین مال را به مالک رد نکند ید امانی وی مبدل به ید ضمانی خواهد شد و از آن تاریخ به بعد مسئول هر کسر و نقصان یا تلفی است که رخ دهد هر چند مستند به فعل وی نباشد. تحلیل فوق از مواد ۶۱۴ و ۶۳۱ ق. م. به خوبی قابل استنباط است. ماده ۶۱۴ ق. م. مقرر می‌دارد: امین ضامن مالی که به او سپرده شده است نمی‌باشد مگر در صورت تعدی و تفریط. ماده ۶۳۱ ق. م. این حکم را به سایر امانات سرایت داده و مقرر داشته: هر گاه کسی مال غیر را بعنوانی غیر از مستودع متصرف باشد و مقررات این قانون او را نسبت به آن مال امین قرار داده باشد مثل مستودع است بنابراین مستاجر نسبت به عین مستاجره قیم یا ولی نسبت به مال صغیر یا مولی علیه و امثال آنها ضامن نمی‌باشد مگر در صورت تفریط یا تعدی و در صورت استحقاق مالک به استرداد از تاریخ مطالبه او و امتناع متصرف با امکان رد متصرف مسئول تلف و هر نقص یا عیبی خواهد بود اگرچه مستند به فعل او نباشد.

### پنجم: اثر مطالبه در انتقال خطر

در این جا اثر مطالبه از نظر انتقال ریسک را مورد بررسی قرار خواهیم داد. در مواردی که عقد امانی مانند عقد اجاره، لازم بوده و دارای مهلتی باشد که منقضی گردیده است، پس از انقضاء مدت و مطالبه مالک و امتناع مستاجر از رد عین، با امکان رد مال، ید امانی مستاجر تبدیل به ید غاصبانه (شیخی زاده، عبدالرحمن بن محمد بن سلیمان الکیولی، مجمع الانهر فی شرح ملتقی الابحر، ج ۳، چ ۱، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ه. ق. ۱۹۹۸ م ص. ۴۰۷) و ضمانتی شده و مستاجر ضامن است. (ماده ۴۹۴ ق. م.) اگر هم عقود مزبور جایز بوده و مالک هر زمان بتواند رد عین خویش را مطالبه نماید عقد ودیعه، از تاریخ مطالبه و عدم استرداد با امکان رد مال، ید امانی متصرف به ید ضمانتی تبدیل شده و وی مسئول هر خسارتی خواهد بود، اگرچه مستند به وی نباشد.

ماده ۶۱۶ ق. م. مقرر می‌دارد «هرگاه رد مال ودیعه مطالبه شود و امین از رد آن امتناع کند از تاریخ امتناع احکام امین به او مترتب نشده و ضامن تلف و هر نقص و عیبی است که در مال ودیعه حادث شود اگر چه آن عیب یا نقص مستند به فعل او نباشد». این قاعده به صورت کلی در ذیل ماده ۶۳۱ ق. م. مطرح گردیده و مقرر شده است: «در صورت استحقاق مالک به استرداد از تاریخ مطالبه او و امتناع متصرف با امکان رد، متصرف، مسئول تلف و هر نقص و عیبی خواهد بود اگر چه مستند به فعل او نباشد».

در این موارد با توجه به مواد ۳۰۸ و ۳۱۰ ق. م. متصرف در حکم غاصب است و تردیدی نیست که غاصب دارای ضمانتی گسترده است. یعنی بدون اینکه نیازی به تقصیر و رابطه سببیت بین تقصیر و ضرر باشد، غاصب ضامن است.

ماده ۳۱۵ ق. م. مقرر می‌دارد: «غاصب مسئول هر نقص و عیبی است که در زمان تصرف او به مال مغضوب وارد شده باشد هر چند مستند به فعل او نباشد». بنابراین در این موارد مسئولیت متصرف نسبت به مال ناشی از ید غاصبانه است. در نتیجه در مواردی که ید امانی وجود دارد با توجه به ید امانی متصرف در صورت تلف مال موضوع امانت ریسک تلف از دارایی مالک است اما زمانی که مالک استرداد مال را مطالبه کند و متصرف با امکان رد از رد مال امتناع کند ید وی ضمانتی شده و ریسک تلف به متصرف منتقل می‌گردد. بنابراین در عقودی که ید متصرف امانی است و تعهد متعهد رد مال امانتی به مالک آن است خطر تلف عین و خسارات وارده بر آن بر مالک مال می‌باشد و متعهد مال را در هر وضعیتی تسلیم کند بری الذمه است مشروط به اینکه مرتکب تقصیر نشده باشد. اما اگر امین مرتکب تعدی و تفریط نشده باشد و با وجود این مالک با توجه به جواز عقد یا انقضاء مدت عقد محق به استرداد باشد و مالک از متعهد استرداد عین را مطالبه نماید ولی متعهد با این که رد مال ممکن است از رد مال امتناع نماید خطر تلف آن از مالک به متعهد منتقل می‌شود و منظور از انتقال خطر به عنوان اثر مطالبه همین می‌باشد. ماده ۲۷۸ ق. م. مقرر می‌دارد: اگر موضوع تعهد عین معینی باشد تسلیم آن به صاحبش در وضعیتی که حین تسلیم دارد موجب برائت متعهد می‌شود اگر چه کسر و نقصان داشته باشد مشروط به این که کسر و نقصان از تعدی یا تفریط

متعهد ناشی نشده باشد مگر در مواردی که در این قانون تصریح شده است ولی اگر متعهد با انقضا اجل و مطالبه تاخیر در تسلیم نموده باشد مسئول هر کسر و نقصان خواهد بود اگرچه کسر و نقصان مربوط به تقصیر شخص متعهد نباشد. به عنوان مثال در عقد اجاره قبل از مطالبه تلف مال بر عهده مالک مال و پس از مطالبه و عدم استرداد با امکان رد بر عهده مستاجر می‌باشد (جعی‌العاملی، زین الدین، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة ج ۱ ص ۳۸۵). همچنانکه مستاجر دارای مسئولیت قراردادی ناشی از تاخیر در رد عین نیز خواهد بود.

وضیعت فوق در حقوق فرانسه با توجه به ماده ۱۲۴۵ ق.م.ف<sup>۱</sup> و در حقوق مصر با لحاظ بند ۱ ماده ۲۰۷ ق.م. مص نیز جاری است. متنها در حقوق فرانسه با توجه به ماده ۱۳۰۲ ق.م.ف<sup>۲</sup> و در حقوق مصر با توجه به بند ۲ ماده ۲۰۷ ق.م. مص در یک مورد مطالبه دارای اثر انتقال خطر نیست و آن در فرضی است که متعهد ثابت کند حتی اگر مال را به مالک رد می‌نمود در ید وی تلف می‌شد.

به عبارتی در این مورد هر چند مطالبه به عمل آمده و متعهد در حالت تأخیر و استتکاف قرار گرفته است، با وجود این، ضامن تلف مال نیست مگر اینکه متعهد قبول نموده باشد که مسئول خسارت ناشی از فورس مازور یا حوادث خارجی نیز باشد که در این صورت مسئولیت خواهد داشت (سنهوری، دکتر عبدالرزاق احمد، الوسیط، ج ۲، ص ۷۸۳، ش. ۴۲۹).

تحلیلی که در فوق ارائه شد در مواردی است که ید متصرف از ابتدا ضمانتی نبوده باشد، بلکه ید وی اول امانی بوده و سپس با مطالبه و امتناع از رد با امکان رد، ید وی تبدیل به ضمانتی شده است و همین مطالبه هم هست که ید وی را در صورت امکان رد، ضمانتی می‌کند و خطر تلف را به متصرف منتقل می‌نماید. در مواردی که غصب و ضمان ید محقق بوده و ید از ابتدا ضماوی است، بدون اینکه نیازی به مطالبه باشد، متصرف ضامن است. (ماده ۳۱۵ ق.م.) به همین جهت بند ۳ ماده ۲۰۷ ق.م. مص مقرر داشته است که مسئولیت سرقت شی در هر حال با سارق است.

خواه مطالبه صورت گرفته و خواه مطالبه به عمل نیامده باشد، سارق مسئول است (منبع قبل، ص ۷۸۸ ش ۴۳۲).

### ششم: امکان جمع مسئولیت مدنی قراردادی و مسئولیت ناشی از ید ضمانتی

اکنون جای طرح این سوال است که به غیر از مسئولیت ناشی از ید ضمانتی که بر اثر مطالبه پدید می‌آید، آیا می‌توان به علت نقض عهد نیز مسئولیت مدنی قراردادی را به عنوان مبنای دعوی برگزید؟

1. Art 1245

Cree par Loi 1804 -02-07 promulguen le 17 fevrier 1804 Le debiteur dun corps certain et determin 6 estlibere par la remise de la chose en felatouelle se trouvelors de la livraisonpourvuque les deteriorations qui y sontsurvenues ne viennent point de son fait ou de safauteni de celle des personnes don't il est responsable ouquavantces deteriorations il ne fut pas en demeure.

2. Art. 1302

مدعی باید مبنای دعوی را به روشنی معین سازد و به طور معمول نمی‌تواند درباره ی جهات و مبانی مورد استناد تبعیض کند و به دلخواه خویش، قواعد این دو مسئولیت را با هم در آمیزد؛ ولی انطباق نقض عهد با یکی از مواد ضمان قهری مانع از این نیست که بر مبنای مسئولیت قراردادی اقامه ی دعوی شود.

استناد به مسئولیت قراردادی به طور معمول وضع زیان دیده را بهبود می بخشد و او را از اثبات تقصیر خواننده معاف می سازد. ولی، گاه نیز مصلحت خواهان در این است که از موقعیت قراردادی خود بگذرد و خواننده را به عنوان مسئولیت قهری، یعنی خسارتی که از اتلاف و تسبیب به او رسیده است، به دادرسی فرا بخواند (کاتوزیان، ناصر، مسئولیت مدنی، الزام های خارج از قرارداد، ج ۱، ص ۱۱۷).

پلنیول، استاد فرانسوی، در پاره ای از یادداشت های خود ادعا می کند که قواعد مندرج در مواد ۱۳۸۲ به بعد قانون مدنی فرانسه مربوط به نظم عمومی است و هر زیان دیده ای، به عنوان شخص عادی، حق دارد به آن استناد کند. پس، اگر ضمن تخلف از قرارداد تقصیری رخ دهد، زیان دیده ای که از نظر مسئولیت قراردادی نتوانسته است به حق خود برسد، می تواند به استناد قواعد تسبیب زیان خویش را جبران سازد. دیگران نیز در تأیید این نظریه گفته اند، این دو نهاد حقوقی در عرض هم نیستند و مسئولیت قهری، از این لحاظ که به قانون و نظم عمومی ارتباط دارد، برتر از قواعد مربوط به مسئولیت قراردادی است. هیچ کس را نمی توان به این بهانه که طرف قرارداد بوده است، از حمایتی که قانون از او کرده است محروم و به تحمل خسارت ناگزیر ساخت (ساواتیه، رساله ی مسئولیت مدنی، ج ۱، ش ۱۴۸).

ساواتیه، استاد فرانسوی، اعتقاد دارد که قرارداد در هر حال می تواند استناد زیان دیده به مسئولیت قهری را منع کند، زیرا هر قرارداد می تواند به گونه ای تنظیم شود که حاوی هر گونه ادعای ضمان قهری باشد و برای آن راه حل پیش بینی کند. او بر همین مبنا بین تکلیف عمومی مربوط به ضرر نزدن به دیگری و تکالیف ویژه ای که به موجب قانون یا اخلاق به وجود می آید تفاوت گذارده است. تکلیف نخست، ضمن تعهدهای قراردادی نیز مورد نظر است و با آنها آمیخته شده و به همین جهت نیز نمی تواند جداگانه مورد استناد قرار گیرد.

ساواتیه، برای امکان جمع بین مسئولیت قراردادی و قهری دو شرط را لازم می داند: (۱) تجاوز از تکلیفی خارج از تکالیف قراردادی؛ (۲) ایجاد ضرری غیر از محروم شدن از منافع ویژه ی عقد (منع قبل، ش ۱۵۳). این تبعیض مبنای استواری ندارد، زیرا معلوم نیست بین تکلیف مربوط به ضرر نزدن به دیگری و تکلیف مربوط به دروغ نگفتن چه تفاوتی وجود دارد و چگونه می توان ادعا کرد که یکی به صورت ضمنی در هر عقد ملحوظ است و دیگری در توافق هیچ سهمی ندارد؟ وانگهی، نظامی که او پیشنهاد می کند چندان پیچیده و قابل انعطاف است که به دشواری می توان راه حل عملی و روشنی از آن بیرون کشید و به همین جهت نیز در اندیشه های حقوقی نفوذ قابل ملاحظه ای نکرده است.

### هفتم: تأثیر مطالبه در مسئولیت همراه با فورس ماژور

هنگامی که متعهد در انجام تعهد تأخیر می‌کند یا تعهد را انجام نمی‌دهد و سبب عهده شکنی می‌شود، طبق قوانین مسئولیت مدنی باید از عهده‌ی خسارات وارده بر متعهد له بر آید مگر اینکه ثابت نماید که این عهده شکنی به علت حادثه‌ی خارجی بوده است و منسوب به عمل وی نبوده است. مواد ۲۲۷ و ۲۲۹ قانون مدنی که برگرفته از مواد ۱۱۴۷ و ۱۱۴۸ قانون مدنی فرانسه هستند به صراحت این مطلب را بیان می‌کنند.

در ماده ۲۲۷ قانون مدنی آمده است: «متخلف از انجام تعهد وقتی محکوم به تأدیه خسارت می‌شود که نتواند ثابت نماید که عدم انجام به واسطه‌ی علت خارجی بوده است که نمی‌توان به او مربوط باشد».

همچنین ماده ۲۲۹ مقرر می‌کند: «اگر متعهد به واسطه‌ی حادثه که دفع آن خارج از حیطه‌ی اقتدار اوست نتواند از عهده‌ی تعهد خود بر آید محکوم به تأدیه‌ی خسارت نخواهد بود».

این دو وضعیت معمول و روال عادی انجام تعهد را بیان می‌کند که در آن متعهد باید تعهدی را انجام دهد ولی به علت قوه‌ی قاهره قادر به انجام تعهد نمی‌گردد و همین قوه‌ی قاهره سبب می‌شود که متعهد از پرداخت خسارت معاف شود. اما زمانی که متعهد له انجام تعهد را از متعهد مطالبه می‌کند و او را در حالت تأخیر و استنکاف از انجام تعهد قرار می‌دهد هیچ علت خارجی نمی‌تواند متعهد را از پرداخت خسارت معاف کند و به وسیله‌ی ثابت نمودن سبب خارجی دخیل در عهده شکنی توسط متعهد پس از مطالبه‌ی متعهد له با توجه به اصل استصحابی توان گفت: اصل استصحاب مقتضی بقای مسئولیت مدیون به جبران خسارت است (قره چاهی، صدیقه، ماهیت، آثار و احکام مطالبه در حقوق تعهدات ایران با مطالعه‌ی تطبیقی در حقوق فرانسه، ص ۴۱).

این اثر برای مطالبه در ماده ۱۳۰۲ قانون مدنی فرانسه بیان شده است: «هرگاه مال معینی که موضوع عقد بوده، تلف یا مفقود یا از جریان معاملات تجاری خارج شود، در صورتی که تلف یا مفقود شدن بدون تقصیر متعهد و قبل از تحقق تأخیر و تخلف او رخ دهد تعهد ساقط می‌شود.» این حکم در حقوق ایران نیز قابل اجرا است (یزدانیان، علیرضا، قواعد عمومی مسئولیت مدنی، ج ۱، ص ۳۳۷). زیرا در صورت احراز عهده شکنی متعهد و قرار گرفتن او در حالت تأخیر و استنکاف با مطالبه‌ی متعهد له، از بین رفتن موضوع تعهد توسط علت خارجی پس از این مطالبه ناشی از عهده شکنی متعهد است و نمی‌تواند منسوب به فورس ماژور باشد و با توجه به اصل استصحاب اصل بقای مسئولیت ایجاد شده توسط مطالبه‌ی متعهد له قبل از بین رفتن موضوع است.

### نتیجه‌گیری

قراردادها برای اشخاص تکالیفی را به وجود می‌آورند و در صورتی که متعهد به وظیفه‌ی خود عمل نکند، متعهد له برای احراز عهده شکنی متعهد احتیاج دارد که مطالبه کند. مطالبه یک اصطلاح حقوقی است که

خاستگاه اولیه ی آن حقوق دوم بوده و از آن جا وارد حقوق فرانسه می شود و از فرانسه به حقوق سایر کشورها راه پیدا کرده است.

مطالبه نهادی است حقوقی که به وسیله ی آن عهدشکنی و تقصیر متعهد در استنکاف از ایفای تکالیفش آشکار می شود و در لغت به این معنا است که متعهد در وضعیتی به نام امتناع از انجام وظیفه یا تأخیر در آن و یا استنکاف از ایفای آن قرار می گیرد.

مطالبه اگر چه ناشی از اراده ی متعهد له است و در حقوق فرانسه انجامش به صورت فضولی درست است اما در حقوق ما آن را نمی توان جزء اعمال حقوقی دانست بلکه مطالبه از اعمال مادی است.

مطالبه از قوانین تکمیلی است و در مواردی قابل حذف است مانند حذف مطالبه به حکم قانون و حذف آن به دلیل توافق. هم چنین مطالبه مثل بقیه ی نهادهای حقوقی آثاری دارد مثل تحقق مسئولیت قراردادی و اجرت المثل، تعیین زمان انجام تعهد و انتقال خطر.

## فهرست منابع و مآخذ

### منابع فارسی:

- صفایی، حسین. (۱۳۸۹). حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها. تهران: نشر میزان.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۵۳). حقوق مدنی، عقود معین. تهران: شرکت انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قره‌چاهی، صدیقه. (۱۳۹۰). ماهیت، آثار و احکام مطالبه در حقوق تعهدات ایران با مطالعه‌ی تطبیقی در حقوق فرانسه. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی. دانشگاه اصفهان.
- یزدانیان، علیرضا. (۱۳۸۶). قواعد عمومی مسئولیت مدنی. تهران: نشر میزان.

### منابع عربی:

- الجبجی العاملی، زین الدین. (۱۳۷۲). الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. مرکز نشر مکتب الاعلام الاسلامی.
- سنهوری، عبدالرزاق احمد. (۲۰۰۹). الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید. بیروت: منشورات الجلبی الحقوقیه.
- شیخی زاده، عبدالرحمان بن محمد بن سلیمان الکیولی. (۱۴۱۹). مجتمع الانهر فی شرح ملتقى الابحر. دارالکتب العملیه.
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم. (۱۳۷۵). حاشیه بر مکاسب. چاپ قم.

### منابع خارجی:

- Cornnu, Gerard. (2000). Vocabulaire juridique. Presses universitaires de France.
- Chitty. (1983). Contracts. General principles. London.

